

PROPSZT ESZTER

**AZ IDENTITÁS INTERDISKURZÍV MEGALKOTÁSÁNAK VIZSGÁLATA
A KORTÁRS MAGYARORSZÁGI NÉMETSÉG IRODALMÁBAN**

Jelen dolgozat átfogóbb vizsgálatok elméleti-módszertani alapjait és eredményeit referálja, melyek célja a magyarországi német identitás irodalmi mintáinak feltárása volt.

A vizsgálatokban a kortárs magyarországi német irodalom szövegeinek (szelektív) újrendezését tűztem ki célomul, az újrendezés elveként az identitás diskurzív konstruálása szolgált. Az identitást szociálpszichológiai, tudásszociológiai és történeti kategóriaként értelmezem, jelentéskonstrukcióként, amelyben az egyén az adott társadalom, ill. kultúra kategoriális viszonyainak bázisán a kategóriák szelektív internalizációjával teremti meg lehetséges azonosulásának kereteit. A magyarországi német identitást, mint kollektív identitást és mint az egyén szociális identitását, diskurzív konstrukcióként fogom fel. Abból indulok ki, hogy a magyarországi német identitás esszencialista értelemben nem létezik, hogy a politika és a szocializáció diskurzusai (köztük az irodalom) különböző, akár egymással versengő, kontextusfüggő magyarországi német identitáskonstrukciókat hoznak létre, és kínálnak fel az egyénnek és a közösségnek.

A választott identitásfogalom a probléma több szempontú megközelítését követeli meg. Vizsgálódásaim alapját az „irodalomelemzés mint interdiskurzuselemzés” elmélete képezi, melyben Jürgen Link a szemiotikai diskurzuselemzés kutatási szempontjait kapcsolja össze az irodalomszociológia kutatási szempontjaival. Link saját koncepcióját Foucault diskurzusfogalmának kritikájára építi. Foucault a diskurzus fogalmát ambivalensen használja: egyrészt diskurzusok belső szabályrendszerét írja le vele, másrészt a társadalmi gyakorlat és a társadalmi intézmények jelentéskonstruáló szerepét hangsúlyozza a diskurzusokban. Link materialista és generatív alapokra helyezi diskurzuselemletét, és ezen az alapon a társadalmi gyakorlat és a nyelvi jelek „kettős kombinatorikáját” tételezi. A foucault-i aspektusok összekapcsolását strukturálisan és funkcionálisan magyarázza: az interdiskurzus Link szerint a társadalmi munkamegosztás által létrejövő speciális diskurzusokban szétszórtan képződő tudást re-integrálja, és ezáltal a speciális diskurzusokon kívül is hozzáférhetővé teszi. Interdiskurzusként funkcionál Link szerint az intézményesített irodalom is, melyet a hétköznapi és gyakorlati interdiskurzusokban megalkotott „imaginatív elemek” (képi analógiák, metaforák, szimbólumok) speciális kidolgozásának tekint.¹ Az irodalmiságot Link immanens szemiotikai struktúrák és külső

¹ Vö. Jürgen LINK, *Elementare Literatur und generative Diskursanalyse*, München, Fink, 1983.

diskurzív tényezők, a diskurzív intézményesítés kölcsönhatásában határozza meg.² Az intézményesített irodalom az interdiskurzusokban létrehozott imaginatív elemek, Link szóhasználatában elementáris-irodalmi elemek feldolgozása által úgynevezett diskurzív pozíciókat foglal el, vagyis társadalmi perspektívákat és értékrendszereket artikulál. Ezt a funkcióját az intézményesített irodalom leginkább azon „kollektívzimbólumok” feldolgozása révén tölti be, melyeket az adott kultúra különböző diskurzív összefüggésekben használ, és így nem ritkán különböző értékekkel ruház fel, melyek tehát egy adott társadalmi csoport tapasztalatait szemléletesen és közérthetően fogalmazzák meg.³ Az elementáris-irodalmi elemek feldolgozása által az intézményesített irodalmi diskurzus kapcsolatba lép más, társadalmilag meghatározó diskurzív pozíciókkal: megerősítheti ezeket, de viszonyulhat hozzájuk kritikusan és ambivalensen is, elidegenítheti őket, megpróbálhatja magát kivonni hatásuk alól, de mintegy utópisztikusan túl is léphet a társadalmilag-kulturálisan adott diskurzív és interdiskurzív kereteken.⁴ Azáltal ugyanis, hogy az irodalom mint nyelvi-szemiotikai struktúra határozottan elkülönül más társadalmi praktikáktól, és önmagában is értelmezhető, befogadásakor időlegesen és viszonylagosan képes a valós társadalmi gyakorlat „felfüggesztésére”.⁵ Ez azt jelenti, hogy tapasztalatokat nemcsak reprodukálni képes, de modellként konstruálni és „utópiaként” megalkotni is. Az irodalmi interdiskurzivitás hatékonyságát Link összefoglalóan „megélhető applikációs minták” létrehozásában határozza meg,⁶ melyek azáltal, hogy tudást integrálnak, és azt szubjektíven teszik hozzáférhetővé, strukturálják a befogadó valóság-érzékelését és a valósághoz való aktív viszonyulását is.

Ennek a megközelítési módnak az előnyét a kutatásban eddig alkalmazottakkal szemben abban látom, hogy lehetőséget ad a kortárs magyarországi német irodalom sokat vitatott „irodalmi minőségének” rendszert alkotó és ezáltal interszubjektívan ellenőrizhető vizsgálatára. Azoknak az irodalmi értékelő rendszereknek a vizsgálata, amelyeket a szakirodalom reflektálatlanul, sőt többnyire nem tudatosan alkalmaz, azt mutatja, hogy a szakirodalom a mai napig azt az értékelő rendszert írja tovább, amely a rendszerváltás előtt, a „szocialista” nemzetiségi politika diskurzusában alakult ki. Véleményem szerint ezek a megközelítési módok azért képtelenek megújulni, mert sem a rendszerváltáskor, sem azt követően nem tárták fel értéktulajdonításaik irodalomszociológiai implikációit, valamint értékelésükben figyelmen kívül hagyták a kortárs magyarországi német irodalom szociológiai meghatározottságát. A kortárs magyarországi német irodalom interdiskurzusként való elemzése rendszerszerű betekintést ad ezen irodalom mint társadalmi

² Vö. Jürgen LINK, Rolf PARR, *Semiotik und Interdiskursanalyse = Neue Literaturtheorien: Eine Einführung*, Hrsg. Klaus-Michael BOGDAL, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1997, 108–133.

³ Vö. Jürgen LINK, *Literaturanalyse als Interdiskursanalyse: Am Beispiel des Ursprungs literarischer Symbolik in der Kollektivsymbolik = Diskurstheorien und Literaturwissenschaft*, Hrsg. Jürgen FOHRMANN, Harro MÜLLER, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1988, 284–307; Jürgen LINK, *Elementare Literatur*, i. m., 48–72.

⁴ Vö. Jürgen LINK, Ursula LINK-HEER, *Diskurs/Interdiskurs und Literaturanalyse*, Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik, 77(1990), 88–99.

⁵ Vö. Jürgen LINK, Ursula LINK-HEER, *Literatursoziologisches Propädeutikum*, München, Fink, 1980, 136–164.

⁶ Vö. LINK–LINK-HEER, *Diskurs/Interdiskurs...*, i. m., 88–99.

produktum keletkezési törvényszerűségeibe és működési struktúráiba, valamint ezek ideológiai meghatározottságába, az „irodalmi minőséget” pedig az irodalom társadalmi funkciójára vonatkozólag határozza meg.

A kortárs magyarországi német irodalom társadalmi funkciójának komplexebb vizsgálatához az elméleti és módszertani alapokat további, Link koncepciójával gondolatilag érintkező diskurzuselemző, filozófiai és pszichológiai koncepciók által bővítettem. A kortárs magyarországi német irodalom mint társadalmi produktum keletkezési törvényszerűségeinek vizsgálatába bevonom a német „kritikai diskurzuselemzés” szempontjait és módszereit. A módszerek, melyeket a német kritikai diskurzus elemzés a nem irodalmi (hanem politikai, zornalisztikai stb.) interdiskurzusokban megalkotott identitások elemzésére fejlesztett ki,⁷ egyrészt azért szolgálnak segítségemül, mert a linki koncepció értelmében a kortárs magyarországi német irodalom szövegeinek létrejöttét diskurzusokat integráló folyamatként kell vizsgálnom, s ehhez rekonstruálnom kell azokat az interdiskurzusokat is, melyek az irodalmi interdiskurzus számára vonatkozásul szolgálnak. Másrészt pedig azért, mert az intézményesített kortárs magyarországi német irodalom nem feltétlenül újítóan dolgozza fel a más interdiskurzusok által rendelkezésére bocsátott – a linki szóhasználatban elementáris-irodalmi, „félkész” – identitáskonstrukciókat. A kortárs magyarországi német irodalom mint társadalmi produktum működési struktúrájának és identitásmintaként való alkalmazhatóságának vizsgálatába pedig a narratív identitás elméleteit vonom be:⁸ ezek az elméletek a narrativitást az identitás „szervezővelként”, és ezáltal jelentéskonstruálásként tételezik.

A kortárs magyarországi német irodalom szövegeinek újrendezése vizsgálataimban egyszerre jelenti a kortárs magyarországi német irodalom hagyományos fogalmának leszűkítését és kibővítését: a kortárs magyarországi német irodalom diskurzusát nem a nyelv alapján definiálom, hanem a magyarországi német etnikai és/vagy nemzeti identitás direkt, azaz szemantikailag explicit konstruálása alapján. Ez azt jelenti, hogy a kortárs magyarországi német irodalmi diskurzushoz sorolok egy szöveget, ha abban a „magyarországi német” tematikai jegy meghatározó szerephez jut a konfiguráció vagy a konfliktusstruktúra kialakításában. Diskurzuselemzésemben identitáselemek és identitásstruktúrák feltárására helyezem a hangsúlyt, s ezekben a nyelvi megformáltság szerepe nem elsődleges. Meghatározásomból következik, hogy magyar nyelvű szövegeket is bevonok a vizsgálatokba, német nyelvű szövegeket viszont, melyek nem a magyarországi német identitás etnikai vagy nemzeti tartalmainak mintájául szolgálnak, kizárok a vizsgálatokból.

⁷ Vö. Siegfried JÄGER, *Kritische Diskursanalyse: Eine Einführung*, Duisburg, DISS, 1993; Siegfried JÄGER, *Text- und Diskursanalyse: Eine Anleitung zur Analyse politischer Texte*, Duisburg, DISS, 1993; Ruth WODAK, Rudolf DE CILLIA, Martin REISIGL, Karin LIEBHART, Klaus HOFSTÄTTER, Maria KARGL, *Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1998; *Nationale und kulturelle Identitäten Österreichs: Theorien, Methoden und Probleme der Forschung zu kollektiver Identität*, Hrsg. Ruth WODAK, Wien, IFK, 1995.

⁸ Vö. Paul RICOEUR, *Das Selbst als ein Anderer*, München, Fink, 1996; PATAKI Ferenc, *Élettörténet és identitás*, Bp., Osiris, 2001; *Narratívák*, 5, *Narratív pszichológia*, szerk. LÁSZLÓ János, THOMKA Beáta, Bp., Kijárat, 2001.

A kérdés, hogy a kortárs magyarországi német irodalom fogalma ebben a kiterjesztésben alkalmazható-e olyan esetekben is, mikor a vizsgálat szempontja nem az etnikai és/vagy nemzeti identitás szemantikailag explicit konstruálása, további kutatásokat igényel. Egyes szerzők bizonyára tiltakoznának a „magyarországi német nyelvű irodalom” kategóriája ellen, és tiltakozásuk jól indokolható lenne, hiszen szociológiai vizsgálatok kimutatták, hogy a „Hochdeutsch”, az irodalmi német nyelv használata a magyarországi németek körében azokat az eredeti dialektusokat pótolja, melyek a német nyelvterülettől elzártnak szókincsükben fejlődni, megújulni nem tudtak, a zárt magyarországi német faluközösségekben nagyobb közösségeket kiszolgáló nyelvváltozattá fejlődni nem tudtak, s ezért funkciójukat a modernizálódó társadalomban betölteni nem tudták. Más szerzők feltehetően lényegtelennek minősítenék a magyarországi németek irodalmi német nyelvének ezen etnikai vonatkozásait. A kutatás számára a szerzők önértelmezésétől függetlenül is megfogalmazódna a kérdés, mely kritériumok alapján, ill. mely definiáló pozícióból lenne eldönthető, hogy lehet-e magyarországi német identitás konstruálásáról beszélni olyan szövegek kapcsán, melyek Magyarországon német nyelven íródtak, minthát azonban nem az identitás etnikai vagy nemzeti, hanem egyéb tartalmi számára alkotnak.

Elemzéseimben a domináns diskurzív pozíciókat határozom meg, ill. tárom fel történelmi-társadalmi kontextusukban, és azt a diskurzív feladatot, vagyis azt a társadalmi funkciót, amelynek elvégzésére, ill. betöltésére az adott pozíció kialakult. Irodalomszociológiai elemzését kísérem meg azoknak a szövegeknek, melyek alapján az adott diskurzív pozíciót feltártam: bemutatom a szöveg azon szerkezeti összetevőit, melyek funkcionálisan a társadalmi gyakorlat megszilárdítását vagy konzerválását, vagy megújítását, átalakítását, vagy megkérdőjelezését célozzák. Végül elemzem azt az irodalmi „feldolgozási folyamatot”, mely ezeknek az elemeknek önálló irodalmi koherenciát kölcsönöz, s ezáltal megkísérlem a szövegek identitásmintaként való applikálhatóságának kritikáját.

A német nyelvű szövegek elemzésének eredményei a következőkben foglalhatók össze.

1. Az interdiskurzív folyamat, amelyben a kortárs magyarországi német irodalom a hetvenes évek elején intézményesül, a magyarországi német irodalmi diskurzust a politikai diskurzushoz kapcsolja, és ezáltal politikai funkcióval ruházza fel. Az irodalmi diskurzus (és ezzel az identitáskonstruálás) gondolati és érvelési struktúráit a magyar nemzetiségpolitikai kurzus fordulata határozza meg: a nemzetiségi politika feladja az automatizmus elvét (mely szerint a nemzetiségi kérdések a szocializmusban önmaguktól megoldódnak), és a nemzetiségek bevonását hirdeti a „szocializmus építésébe”. A magyarországi német irodalmi diskurzust az ideológiai szocializáció legitimálja: feladata „szocialista” értékek és viselkedési normák közvetítése, az eszmerendszer szilárdítása.

1.1. A hetvenes évek meghatározó diskurzív pozíciója az „összekötő”. Feladata a „népnevelés”: jelentős időbeli távolságból kellene feloldania a második világháború traumáját, elsősorban annak az ideológiának a közvetítésével, hogy a magyarországi németek a magyar szocialista társadalom egyenrangú tagjai, ill. egyenrangú tagokként

vesznek részt a szocialista közösség kialakításában. Az ideológiát leggyakrabban az „építés” kollektív szimbólumának feldolgozásával közvetíti az irodalom (Nikolaus Márnai-Mann: *Vun wu kummscht du?; Wuhin kehscht tu?*; Georg Fath: *Mein Vaterland*; Erika Áts: *Die Linde*). Az „építés” az irodalomban „természetes közösség építésé”-vé alakul, a „természetes” tematikai értékjegye hivatott a „közösség”-et mint interdiskurzív elemet új konnotációkkal ellátni, a „közösség” ugyanis a második világháború utáni évektől a kollektív bűnösség konnotációit hordozta. Az ideológia közvetítésének nehézsége abban áll, hogy az identitáskonstruálás során a társadalmilag-kulturálisan adott diskurzív kereteken belül csak úgynevezett kitérő stratégiák alkalmazhatók, vagyis éppen maguk a traumák (a kitelepítés, a közösségek felbomlása, a nemzetiségi hovatartozás kényszerű elhallgatása a sztálinizmus éveiben stb.) nem tematizálhatók. Ezáltal a magyarországi német irodalmi diskurzus sokat veszít szociális jelentőségéből: nem tud olvasóinak segítségére lenni hétköznapi és történelmi tapasztalataik értelmezésében, feldolgozásában.

1.2. Fontos a hetvenes években az „asszimiláns” diskurzív pozíciója is, mely az asszimilációval bekövetkező veszteségeket regisztrálja – a korra jellemző óvatossággal. Ez a pozíció is a „szocializmus építése” interdiskurzív elemmel dolgozik (pl. Ludwig Fischer: *Wir stehen in den Städten*), a magyarországi német közösségek életében azonban – túl az unifikációs törekvéseken – törést re-konstruál. A „törés” megkonstruáltsága szociológiai szempontból meglehetősen problematikus, mert túlságosan leegyszerűsítve modellálja a tapasztalatot: a régi közösség életében bekövetkezett változások értelmezés, elemzés nélkül maradnak, a régi közösség felbomlása egyszerűen a „rég jó világ” letűnéseként jelenik meg.

1.3. Jelentős a hetvenes években a „dokumentátor” diskurzív pozíciója is, mely a magyarországi német identitás „betemetett” tartalmait tárja fel. A „dokumentátor” (pl. Georg Wittmann: *Die Holzpuppe; Das Jahr der Flut*) tudományos értekezések adatait és eredményeit dolgozza bele műveibe, népdalokat, népszokásokat jegyez fel, de a dokumentált anyag nem alakul műveiben irodalommá: nem jön létre olyan átfogó irodalmi struktúra, amelyben a dokumentált anyagban fellelhető elementáris-irodalmi elemek (gyökérmetaforika stb.) irodalmi koherenciát nyerhetnének. A „dokumentátor” nem a cselekmény vagy a konfiguráció által szocializál, szándékai szerint az identitástartalmak dokumentarista feltárásának kellene a szocializáció, ill. az identitás tudatosodásának irányában hatnia.

1.4. Említést érdemel a hetvenes években a „kívülálló” diskurzív pozíciója is. A konfliktushordozó figurákat testi tulajdonságaik teszik kívülállóvá (Ludwig Fischer: *Die Verhandlung; Die Brautschau*), makacs jelenlétük a kortárs magyarországi német irodalmi diskurzusban mégis felveti a kérdést, nem az „egyenlők” kötelezően előírt identitásának (óvatos, de nem is feltétlenül tudatos) megkérdőjelezéséről van-e szó.

2. A nyolcvanas évek elején a nemzetiségpolitikai diskurzus változása újabb diskurzív pozíciók betöltését teszi lehetővé. A magyar állami vezetés revideálja és tévesnek minősíti a kollektív bűnösség elvét, miáltal viszonylag szabad tere nyílik a magyarországi német történelem konstruálásának. Csak viszonylagosan szabad, hiszen a Szovjetunió

kitelepítésekben játszott szerepe vagy a kényszerszermunka a Szovjetunió munkatáboráiban továbbra is tabutémának számítanak.

2.1. Kialakul a „sorsüldözött” diskurzív pozíciója, melyben sorsdiskurzus re-konstruálja a magyarországi németek háborús és háború utáni történelmét. Sorsdiskurzus névvel azt a kompromisszumot jelölöm, mely az írást legitimáló lojalitásdiskurzust és az eddig tabunak számító, ám létfontosságú történelemdiskurzust próbálja identitásdiskurzussá békíteni. A megnevezés arra utal, hogy a diskurzus – melyet a fennálló társadalmi renddel szembeni lojalitás kényszerű hangsúlyozása alapvetően meghatároz, ill. beszűkít – csak a sorsszerűség értelmezését adja, ill. adhatja a háborús és a háború utáni tapasztalatoknak. Ez a sorsdiskurzus és az áldozati identitás, melyet a diskurzus a traumatikus események feldolgozásának mintájaként kialakít, szociálpszichológiai szempontból igen problematikusak, ugyanis mentesítenek a felelősség alól, és nem szolgálják az olvasó önmagával való szembesülését. Az áldozatdiskurzus, melyben a „sorsüldözött” a magyarországi németek identitását konstruálja (pl. Franz Sziebert: *Wann kommen die Störche wieder?*), a mai napig meghatározó, csak ritkán és akkor is csak magyar nyelven kérdőjelezi meg diskurzív pozíciók.

2.2. Más diskurzív pozíciók kreatívabban használják ki a történelem konstruálására nyílt lehetőséget. Végigkísérik a „magyarországi német” jel szemantikai változásait a történelemben, és ezáltal – főleg a pusztuló kertet ábrázoló „kertész” diskurzív pozíciójából (Claus Klotz: *Das Zweiglein*; Josef Michaelis: *Nachblüte*) – destruálják a hivatalos, folyamatos és organikus fejlődést felvázoló identitásdiskurzust.

2.3. A kortárs magyarországi német irodalmi diskurzus feladatainak ellentmondásosságát – az elvárás egyfelől (szociál)pszichológiai segítség fájdalmas veszteségek feldolgozásában, másfelől annak bizonyítása, hogy a beilleszkedés a szocialista társadalomba probléma- és fájdalommentesen zajlik – jól mutatja a nyolcvanas években az „út” kollektív szimbólumának irodalmi feldolgozása. A szimbólumot ellentétes diskurzív pozíciókban, konstruktív és destruktív identitásképző stratégiákban is feldolgozza ugyanaz a szerző. A szimbólumot, melyhez a politikai hatalom a „haladás”, a „haladó szellem”, a „kommunista jövő” konnotációkat kapcsolja, feldolgozza egyrészt az „asszimiláns” (Ludwig Fischer: *Auf weiten Wegen*; *Es war einmal*), aki a nyolcvanas években egyre inkább kritikussá válik. Az „asszimiláns” megállót iktat be a kötelezően előre vezető úton, és felteszi a kérdést, mit ért el eddig. Számvetése csak veszteségeket rögzít: az utak szemantikailag mindig „idegen”-nek bizonyulnak, így épp azt a szemantikai potenciát veszítik el, melyre a politikai hatalom apellál, a „megvilágosodás”, a „boldogság”, az „önazonosság megtalálása” tematikai értékjegyeket. A „megbékélőnél”, nem úgy, mint az „asszimilánsnál”, egymáshoz, megvilágosodáshoz vezetnek az „utak”. Ám a „megbékélést”, vagyis a magyarországi német múlt, jelen és jövő kontinuummá való összekötését csak a valós társadalmi gyakorlat fontos tapasztalatainak felfüggesztése árán tudja megalkotni a pozíció.

2.4. A nyolcvanas években a magyarországi nemzetiségi politika egyre határozottabban erőlteti a szerzőkre a „híd” diskurzív pozícióját. A „hídverés”, amiben az irodalmi diskurzusnak támogatnia kellene a politikait, egyrészt, „kelet felé”, konfliktuskezelést

céloz Magyarország és azon szomszéd államok között, melyek területén magyar kisebbség él (főként Magyarország és Románia között), másrészt, „nyugat felé”, gazdasági érdekeket hordoz. Sok szerző azonban olyan diskurzív pozíciókból szegül ellen ennek az identitáskonstruálásnak, melyekből a magyarországi németek kollektív szocializációja utópisztikusnak, ill. megvalósíthatatlannak tűnik: ezek a szerzők disszimiláló identitásképző stratégiákban szigorúan egyes szám első személyben határozzák meg nemzeti hovatartozásukat (Claus Klotz: *mein deutschtum*); feltárják nemzeti identitásuk meg hasonlottságát (Valeria Koch: *Stiefkind der Sprache*); dekonstruálják a „magyarországi német” jelet (Claus Klotz: *Hopsa Liesel*; Valeria Koch: *Ungarndeutsch*).

3. A rendszerváltáskor, mikor a sokáig elnyomott történelmi emlékezet felszabadulása a megújulás lehetőségét nyújtja az identitáskonstruálás számára, a kortárs magyarországi német irodalmi diskurzus éretlennek bizonyul új identifikációs és tájékozódási minták kialakítására. A krízist, melyet a korábbi, kötelezően előírt önértelmezés elbizonytalanodása okoz, a szerzők nem ritkán a régi önértelmezés továbbírásával próbálják kezelni.

3.1. A „magyarországi német történelem” konstrukciója átalakul, ill. differenciálódik. Ez egyrészt új tartalmak felvételét jelenti (a kényszermunkáét, az internálását), és a tartalmak bővülését (a kitelepítését); másrészt a hangsúly áthelyeződését a „betelepítés”, „az ország török uralom utáni újjáépítésében való részvétel”, „az 1848-as forradalomban való részvétel” tartalmairól a háborús és a háború utáni események konstruálására. A „nácizmus áldozatait”, a „részvétel az ország újjáépítésében 1945 után” és a „részvétel a szocializmus építésében” tartalmak a rendszerváltás után is hangsúlyosak maradnak. Ám a háborús és a háború utáni események konstruálása továbbra is sorsdiskurzusban, a „sorsüldözött” diskurzív pozíciójából történik (Josef Mikonya: *Todestanz*; Ludwig Fischer: *Am 20. Oktober 1946*; Nikolaus Márnai-Mann: *Tie verlaereni Homet*; Franz Sziebert: *Unzuverlässig?* stb.). Az identitáskonstruálás megőrző stratégiákat alkalmaz, melyek megkerülik a felelősség kérdését, és folytonosságot sz suggerálnak; valamint igazoló és relativizáló stratégiákat, melyek a felelősséget „külső erőknek” tulajdonítják. Ezekben a stratégiákban tovább él a letűnt politikai hatalom, mely a nemzetiségi történelem pontatlan és homályos konstruálásában volt érdekelt, de felfedezhető bennük a magyarországi németek önmagukkal szembeni felelősségének hiánya is.

3.2. Jelentős szerepet tölt be a „dokumentátor” diskurzív pozíciója, mely a kilencvenes évek elején részben fedi a „sorsüldözöttét” (Franz Sziebert: *Weihnachtsabend; Silvesterfeier – anders*). A „dokumentátor” továbbra sem alakít ki komplex irodalmi struktúrákat a valóság értelmezésére, feltehetőleg abból kiindulva, hogy a cselekményszerűen előtalált és nyelvvileg is előformált „valóság” bemutatása eleve magában hordozza az összefüggések értelmezését.

3.3. Megjelennek ugyan identitásértelmező diskurzív pozíciók, melyek az identitást szociálpszichológiai és tudásszociológiai problémaként tárgyalják (Valeria Koch: *Wandlung*; Josef Michaelis: *Agonie*), ezek a pozíciók rámutatnak a forgalomban lévő identitásképző stratégiák hiányosságaira, de nem állítanak a kritizáltak helyére konstruktív identitásképző stratégiákat.

4. Az identitáskonstruálás rendszerváltás utáni megújulási nehézségeire enged következtetni az a tény is, hogy a kortárs magyarországi német irodalomban hosszú ideig nem keletkeznek komplex világmodellek. Az a világmodell pedig, melyet ezen irodalom rég várt első regénye (Béla Bayer: *Dort drüben*) 2002-ben a „kertész” diskurzív pozíciójában vázol fel, irodalomszociológiai szempontból igen problematikus. A magyarországi német történelmet a regény túlságosan leegyszerűsítve modellezi, a „paradicsom vs. pokol” mitológiai világmodellt véve alapul. A modell könnyen átláthatóan közvetít értékeket: a „természetesség”, az „eredetiség”, a „hagyománytisztelet” azok a pozitív tematikai értékjegyek, melyek a főszereplő számára lehetővé teszik a tájékozódást és a boldogulást – azaz a „paradicsom” megteremtését – a kaotikusnak mutatott világban, ezek azok az értékek, melyeket a szerző közvetíteni szeretne olvasója felé, ezek hordozzák a szerző szocializáló szándékait. A gondolkodási sémák, melyeket a regény olvasójának mintaként közvetít, ideologikusnak nevezhetők az adott politikai-társadalmi kontextusban. Ideologikusnak abban az értelemben, hogy az ellentmondásosnak megélt jelen negatív tapasztalatait egy idealizált múlt utópisztikus képében próbálják feloldani. A főhős a jelen „paradicsomát” a világtól elfordulva és a társadalmi valóságtól elzárkózva teremti meg: a regény a tájat és a „hazát” irracionálisan dicsőítő, irreálisan felértékelő „tájirodalom”⁹ (tágabb értelemben vett) vonulatához kapcsolható.

5. A rendszerváltás után is csak ritkán találkozhatunk a „gyászoló” diskurzív pozíciójával (Nikolaus Márnai-Mann: *Tr Trauerweidepoom*; Robert Becker: *Requiem. Ein Monolog*), amely az elveszett identitástartalmak realitását a veszteséggel való szembenézéssel próbálja feldolgozni, s a megszilárdult identitásstruktúrákat transzformációs stratégiákkal újjáalakítja.

A gyázmunka, melynek elvégzésére a pozíció kialakult, igen fontos volna a német nyelvű kortárs magyarországi német irodalom számára. Fel kell tárni azokat a társadalmi, politikai és pszichológiai okokat, melyek a gyázmunkát akadályozták, ill. akadályozzák, hiszen a gyázmunka, a veszteségek feldolgozása a feltétele egy autonóm magyarországi német identitás kialakulásának.

A német nyelvű szövegek viszonylag koherens vonulatokba rendezhetők a kortárs magyarországi német irodalmi diskurzuson belül (ugyanazokat a kollektív-szimbólumokat hasonló módon dolgozzák fel, bizonyos diskurzív pozíciókat hosszú időn keresztül betöltenek), míg a magyar nyelvű művek meglehetősen önálló fragmentumait képezik a kortárs magyarországi német irodalmi diskurzusnak. Vizsgálatuk eredményei szükségképpen kritikus megvilágításba helyezik a német nyelvű diskurzusvonulatot.

6. Egyes szövegek a német nyelvű szövegek vizsgálatában feltárt szociológiai és pszichológiai problémák alternatív konstrukciójának tekinthetők. A legszemléletesebb példa erre Kalász Márton *Téli bárány* című regénye. A regény a magyarországi német történelmet a „bárány” kollektív szimbóluma által dolgozza fel, sorsdiskurzusban. Az ellentétes tematikai értékjegyekkel felruházható szimbólum – a „bárányhoz” nem csak a „jám-bor”, „szelíd”, „béketűrő”, „ártatlan”, hanem az „együgyű”, a „befolyásolható”, „önállót-

⁹ „Heimatkunst”.

lan” tematikai értékjegyek is hozzárendelhetők – alkalmat nyújt az „áldozatok” felelősségének megvitatására. A *Téli bárány* ugyan nem destruálja a magyarországi német identitás áldozatdiskurzusát, de meglehetősen kritikusan világítja meg. A regény – mivel hozzáférhetővé teszi az áldozati identitás kialakulásának okait – megnehezíti ezen identitás minta (szociál)pszichológiai kényelmes applikációját.

7. Más magyar nyelvű szövegek azáltal különülnek el élesen a német nyelvűektől, hogy az egyes identitáselemeket mind szemantikailag, mind pszichológiailag differenciáltabban, komplexebben dolgozzák ki, és hogy az egyes identitáselemek közötti strukturális viszonyok sokkal komplexebben re-konstruálják úgy a szociális valóságot, mint az egyes ember és a közösség pszichikai valóságát. Példaként Elmer István *Parasztbarokk* című műve említhető. A regény egy magyarországi német származású fiatalember önmagára találásának történetét meséli el, és nagyon intenzíven megélhető applikációs mintákat nyújt a magyarországi német identitás konstruálásához. A kulturális mintákat, melyeket a regény internalizálásra kínál az olvasónak, nagy alaposággal szerkesztett történetek, ill. történettöredékek dolgozzák ki; és a regény bemutatja azt a pszichológiai folyamatot is, melyben az egyén ezeket a mintákat „leképezi”. Vagyis a regény mind tartalmi, mind formai struktúrái által reflektálja a magyarországi német identitás kialakulásának pszichológiai folyamatát.

8. A német nyelvű szövegekkel való összehasonlításból kitűnik az is, hogy míg a német nyelvű szövegek a re-konstruált identitástartalmakat és -struktúrákat csaknem kizárólag szerzői és szereplői kommentárokból – tehát közvetlenül és nem kevésbé didaktikusan – reflektálják, addig a magyar nyelvű szövegekben főként formai és esztétikai struktúrákban történik a reflexió.

8.1. Elsősorban formai és esztétikai struktúrái által írja újra a magyarországi német kultúrát Balogh Robert *Schvab evangéliom* című könyve. A kultúrakonstrukció megvizsgálja a magyarországi német identitásképzés konvencionális ismétlési struktúráit, és megállapítja, hogy azokban a hagyomány egyes elemei „elkoptak”, azaz szemantikailag elhasználdtak, elveszítették jelstátuszukat. A szöveg újíto, mégis hagyományhű ismétlési struktúrákban újra jelként teszi hozzáférhetővé ezeket az elemeket, vagyis tudatosítja és az egyéni identitásképzés vonatkozási pontjaiként jelöli ki őket.

9. A gyász munkában is kimutathatók különbségek a német nyelvű diskurzusvonalhoz képest. Balogh Robert *Schvab legendariom* című műve olyan traumatikus identitástartalmakat tár fel (kitelepítés stb.), melyek lelki feldolgozása elmaradt, s melyek így a tudattalan elemeiként fejtenek ki a személyiség koherenciáját veszélyeztető hatást. Balogh Robert gyász munkát sürget, vagyis szembesülést ezekkel az elfojtott tartalmakkal.

A vizsgálatokat összefoglalva megállapítható, hogy azok az applikációs minták, melyeket a magyar nyelvű szövegek hoznak létre, sokkal differenciáltabb identitáskonstruálást tesznek lehetővé, ill. komplexitásuk révén sokkal megbízhatóbb tájékozódást tesznek lehetővé szociális és történelmi kontextusukban, mint a német nyelvű szövegekben megalkotott minták. A különbség egyrészt a német nyelvű diskurzív vonulat hosszú ideig tartó politikai meghatározottságára vezethető vissza, másrészt a magyar nyelven író szerzők differenciáltabb irodalmi szocializációjára.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2006. CX. évfolyam 1–2. szám

A magyar nyelvű szövegeknek – mivel applikációs mintáik működőképesebbek – növekvő figyelem, és talán növekvő olvasótábor is jósolható. A német nyelvű vonulatban viszont elengedhetetlennek tűnik a megújulás: ha a kortárs magyarországi német irodalom (ezúttal a fogalom hagyományos értelmében) nem akar a nemzetiségi politika „kirakatdíszé” lenni, és utat akar találni a közönséghez, nem halogathatja tovább az „öröklött” gondolkodási- és írássémák alapos elemzését és az azokra való reflektálást. A reflexióhoz az irodalomszociológiának kell megteremtenie az alapokat – ebben az alapozó munkában szerettem volna vizsgálataimmal részt vállalni.